

Η ΝΕΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ (1982-1984)

Πάνε άκριθώς έκατό χρόνια άπό τότε πού ο βοσκός Γεώργιος Μουσᾶς άνακάλυψε άρχαια σέσπηλια τού Ψηλορείτη (εικ. 1), άπό τότε πού ο μετέπειτα πρώτος διευθυντής τού Μουσείου Ήρακλείου, Ιωσήφ Χατζιδάκης, μάζεψε χρήματα μέτο το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ήρακλείου και τά διέθεσε στό νεαρό ιταλό άρχαιολόγο, Federico Halbherr. Τό 1885 ο Halbherr έσκαψε γιά πρώτη φορά στη Σπηλιάρα τού Ψηλορείτη, πλούτισε ούσιαστικά τά προσκτήματα τού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου και θεβαίως και τοῦ μετέπειτα Μουσείου Ήρακλείου μέτο πλήθος σπουδαία έργα τέχνης (εικ. 2), και — τό σπουδαιότερο — ταύτισε τήν άνώνυμη σπηλιά τού Ψηλορείτη μέτο Ίδαιο Αντρο τῆς Αρχαιότητας. Αύτό ήταν σημαντική άνακάλυψη, και όχι μόνο γιά τήν άρχαια κρητική ιστορία. Έκατο χρόνια μετά σχεδόν δέν ύπάρχει έγχειριδίο τῆς άρχαιας έλληνικής τέχνης χωρίς νά μνημονεύει τό Ίδαιο «Αντρο», ίσων δέν είκονογραφεῖ κάποιο εύρημά του (εικ. 19). Φράσεις σάν τού Emil Kunze «Die helligste Stätte des kretischen Kultes, die Zeusgrotte am Ida» ή τού John Boardman «The most important cave - sanctuary of Iron Age Grotte», έπιφανῶν κλασικῶν άρχαιολόγων, είναι χαρακτηριστικές. Δέν ύπάρχει, ίσως, έγχειριδίο τῆς άρχαιας έλληνικής θρησκείας χωρίς νά άναφέρεται στό Ίδαιο «Αντρο σχετικά μέτο τούς μύθους γιά τή γέννηση τού Δια, ή γιά τήν κρητική λατρεία γενικότερα, μνημονεύοντας π.χ. κάποιο στίχο τού Εύριπιδη, ή κάποιο κείμενο τού Πλάτωνα.

Αντίθετα μέτην έμφαση πού δόθηκε γιά τό Ίδαιο «Αντρο στή βιθλιογραφία, στά έκατό χρόνια πού πέρασαν άπό τό 1885, έλαχιστη ήταν ή διερεύνηση τού ίδιου τού χώρου. Έκτός άπό τήν πρώτη μεγάλη άνασκαφή τού Federico Halbherr μόνο δυό μικρές διοποτολές έκινησαν άπό τότε γιά τόν Ψηλορείτη, κι οι δυό μέτ διευθυντές τού Μουσείου Ήρακλείου. Τό 1918 ο Στέφανος Ξανθουδίδης έπιστρέφοντας άπό τή Μεσσαρά έσκαψε γιά λίγες ήμέρες, κυρίως έξω άπό τή σπηλιά. Καί τό 1956 ο Σπυρίδων Μαρινάτος διέκοψε τήν άνασκαφή του τότε στά Βαθύπετρο κι έσκαψε γιά καμιά θδομάδα, κυρίως μέσα στή σπηλιά. Φαντάζομαι ή τόσο περιορισμένη άνασκαφική έρευνα ήταν πού έδωσε τήν έντυπωση πώς η παραπέρα άνασκαφή τού Ίδαιου «Αντρου δέν είχε νότημα. Υπήρχαν, θέβαια, κι άλλοι παράγοντες, π.χ. οι δυσκολίες τῆς έρευνας, πού σημείωσαν έμφαντικά όλοι οι άνασκαφεῖς, όπως θά δούμε πιό κάτω. Γεγονός είναι πάντως ζτι πολλά χρόνια δέν ύπηρξε καμία διάθεση γιά όποιαδήποτε άνασκαφή ένός τόσο σπουδαίου χώρου.

Γιάννης Σακελλαράκης

Έπικουρος Καθηγητής τού Παν/μίου Αθηνών, Δ/ντής τού Μουσείου Ήρακλείου



1. Αεροπορική άποψη του ίδαιου Αντρου. Στόν άμφιθεατρικό χώρο μπροστά στη σπηλιά διακρίνεται άριστερά ο τεράστιος, λαξεύμενος στό βράχο θωμός και δεξιά οι βάσεις τού συμπλέγματος των καλοσσαιων όγαλμάτων.

Η αύτοψία τού χώρου, θμως, άλλαξε αύτόματα τίς διαδέσεις. Άκομη κι οι έμπαινε ώς καί τό 1981 στή μεγάλη κεντρική αίθουσα τής σπηλιάς και προχωρούσε στούς δύο σκοτεινούς μυχών της άναρωτάσιαν γιατί είχε γίνει τόσος λόγος στήν 'Αρχαϊστάτη γι' αυτό το πράγμα. Σωροί ήταν τά μαργά χώματα τών θυσιών στό βάθος. Ανυπόλογιστος ο γύνος από τίς πέτρες και τούς βράχους, πού είχαν κατρακυλήσει από τήν είσοδο, ώστε άκομη κι ή πρόσβαση ήταν προβληματική. Μόνο στο τεράστιο, λαξεύμενο στό βράχο θωμό, με τήν προθύρη του (εικ. 1), μαρτυρούσαν τήν άρχαια δαναυμικότητα τής λατρείας, κι ίσως άκομη οι μιασχώμενές στο χώμα μεγάλες βάσεις κάποιου χαμένου συμπλέγματος καλοσσαιων χάλκινων όγαλμάτων (εικ. 1). Η θέση της άνδρωσής τους έμοιαζε άναμφιθόλα καίρια, γιατί το θλέμμα από κεί, κάτω από τόν κεντρικό όγκο τού Ψηλορείτη, καλύπτει τίς άρχαιες και σπηλεινές προσθάσεις, τό περίφημο όροπέδιο τής Νίδας, τών πλατύ άμφιθεατρικό χώρο μπροστά από τή σπηλιά και το μεγάλο άνοιγμα τού 'Ιδαιου Αντρου. Άκομη, λοιπόν, καί γι' αύτον τόν έπισκεπτή κάτηπεται νά γίνει, ώστε νά μην περιπλανιέται άμηχανος. Κατ' θέσια γιά τών κάπως οξύτερο παρατηρητή ήταν φανερό

πώς τό 'Ιδαιο 'Αντρο, δοσ κι ιαν αυτό φανει παράδοξο, μόνο άκροθιγώς είχε άνασκαφει. Τά φανερά προβλήματα πού άντιμετώπισαν δοιο σ' αυτή τήν ίδιομορφή έρευνα δον ήταν μόνο η άποσταση τών 20 χιλιομέτρων πάνω στά θουνά από τόν πληριεστέρο κατοικημένο τόπο, τά 'Ανώγεια. Δεν ήταν άκομη ού δύσκολες καιρικές συνθήκες, στό ύψομέτρο τών 1.500 μ., π.χ. το χώνι, πού κάλυπτε σέ τέσσερα μέτρα πάχος μερικά σημεία τής σπηλιάς τόν Αύγουστο τού '83, μέθεμπροσιδύ δον θαβμών, πάνω από τό μηδέν. 'Ηταν περισσότερο ή άνάγκη νά δημιουργηθει χώρος κανονικής άνασκαφής, φαρού ήταν ότις πρίν από λίγο άδυντη ή άποκομδή κι η άποριψη τών τεράστιων όγκων από χώματα κι λίθους, σέ άποσταση 40 μ., δοσ είναι τό έσωτερο σημείο τής κεντρικής αίθουσας από τήν είσοδο. Κυριολεκτικά δοιο οι ώς τώρα άρχαιολόγοι άνασκαφεις τής σπηλιάς, κι άκομη άσφαλώς και άρχαιοκάπηλοι, έσκαθαν μές στο βαθύ σκοτάδι, ό ένας τά χώματα τού προηγουμένου, κανοντας δοσ τό δυνατόν πιό ψηλούς σωρούς, γιά νά σκάψουν δοσ τό δυνατό θαβύτερα. 'Έπρεπε, λοιπόν, νά υπάρξει κάποια ύποδομή (εικ. 3), πού δημιουργήθηκε σέ λιγο διάστημα με τή βοήθεια πολλών, πού χάρισμα νά τούς άναφέρω: τού Δήμου 'Ανω-

γείων και πολλών έπωνυμων και άνωνυμων 'Ανωγειανών και Κρητών, τής 'Αρχαιολογικής 'Επαιρείας, τής 'Υπουργού Πολιτισμού και 'Επιστημών, τοι τότε Προέδρου τής Δημοκρατίας, 'Ηλεκτρική γεννητρία (εικ. 4), άναβατόριο, καταυλισμός, έγκατταση ακόμη και σιδηροδρομικών τροχών μέθεμπροσιδύ γιά τά χώματα στόν Ψηλορείτη (εικ. 5). Τά άποτελέσματα υπήρξαν άντιστοχα αυτής τής τεχνικής ύποδομής. Άπο τό κοκίνισμα τών άναμορχευμένων χωμάτων ήρθαν στό φώς χιλιάδες μικροσαντικείμενα όπα τίου πού ποικίλες υλες, πού συναντήκαν σέ μερικά, διάσημα ακόμη παλαιά ευρήματα. Και τό σημαντικότερο, κάτω από μεγάλες έπικρατείς άποκαλύψτηκαν σέ διάφορους χώρους τέσσερα γιά τήν ώρα άδιστάρακτα σημεία, πλούσια πάλι σέ πληροφορίες. 'Ανοιγονται έτσι νέοι άριζοντες γιά τήν έρευνα τοι 'Ιδαιο 'Αντρου, δημος θά φανει στή συνοπτική μας έξιστόρητη. Γιά πρώτη φορά τώρα μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τήν ιστορική διαδρομή τού 'Ιδαιο 'Αντρου, από τήν άνωτερη ώς τήν υπότερη 'Αρχαιότητα, άφου τώρα μόλις διευρύνεται ή ώς πρίν από λίγο γνωστή γεωμετρική-άρχαική χρήση τής σπηλιάς, πού φτάνει πάνω ίσαμε και τά νεολιθικά χρόνια.

Στά υπότερα νεολιθικά χρόνια τής

Κρήτης μπήκαν για πρώτη φορά άνθρωποι στό Ίδαιο Αντρό, όπως έδειξε ή νέα άνασκαφή. Καί στό σημείο αύτό πρέπει νά εύχαριστήσω τή χορηγό Αρχαιολογική Έταιρεία Αθηνών, που μού έπέτρεψε νά άναφερθώ καί στό εύρημα τού 1984 πρίν από την πρώτη έπιστημ άνακονισή τους άπό τό Γενν. Γραμματέα άκαδημαϊκό κ. Γ. Μυλωνά. Είναι, λοιπόν, πολλά νεολιθικά δστρακα, ἀπό τά όποια ελπίζεται πώς θά συγκολληθούν άγγεια, που άνηκουν σέ σκεύη ἀπό χοντρό κοκκινιστό πτηλό, τίς περισσότερες φορές μέ μελανό, στιλθωμένο επίκρισμα. Ἐκτός ἀπό τό χαρακτηριστικό μεγάλο μέγενο τών άγγειών στά όποια άνηκουν, είναι ἐνδιαφέρουσα καί ή πιθανή ὑπόθεση ὅτι η εἰσαγωγή τους στή βόρεια Κρήτη έγινε ἀπό τήν Κνωσό. Τά νεολιθικά δστρακα βρέθηκαν μέσα στή σπηλιά. Ἐξε, δώμας, καί σέ ἀπόσταση μερικών ἑκατοντάδων μέτρων, σέ πλάτωμα συλλέχτηκε επιφανειακά ἀνά λιθινούς πλέκεις, πού τονίζει, θέβαια, τή νεολιθική παρουσία. Τά νεολιθικά δστρακα βρέθηκαν στά ἐπιφανειακά χώματα τού βόρειου μυχοῦ δεξιά, καθαρό σπηλαῖο πώς οι διάφορες ἀναμοχλεύσεις πού ἔγιναν κατά καιρούς ἔφεραν τά κατώτερα στρώματα στήν επιφάνεια. Ὅπως ἀναφέρθηκε, δώμας, καί προπογυμένως, μερικά σημεῖα τής σπηλαῖας, τέσσερα γιά τήν ὥρα, είναι ἀδιατάρακτα. Σχεδόν στή μέση τής κεντρικής αίθουσας, ὅπου σημειώθηκαν, κάτω ἀπό περίοι δύο μέτρα πεισμένες πέτρες, στρώματα τού του αι. π. Χ. Στό λεγούμενο μυχό δ, ὅπου βρέθηκαν καθαρά ὑπεροκλασικά στρώματα. Στό νότιο μυχό, ὅπου σκάρτηκαν πρώτα πρώμα όρχακά στρώματα. Καί, τέλος, στό βάθος τῆς κεντρικής αίθουσας δεξιά καί πάλι στό νότιο μυχό διστερά, ὅπου βρέθηκαν στόθε 4 μέτρα καθαρά προϊστορικά στρώματα τού τέλους τής πρωτομινωικής καί τής ἀρχής τής μεσομινωικής ἀποχής.

Σέ ἀντίθεση μέ τά σποραδικά ἐπιφανειακά νεολιθικά δστρακα, τά εύρηματα τής ἀρχής τῶν μεσομινωικών χρόνων στό Ίδαιο Αντρό είναι πλουσιότερα καί μάλιστα ὅχι μόνο στήν κεραμική. Ἀπό τό καθαρό ΜΜΙα στρώμα τού νότιου μυχοῦ προέρχεται μικρό λίθινο τριβείο, σημαντικό ὅχι μόνο καθ' εαυτό, ἀλλά καί γιατί δηλώνει τή χρήση τής σπηλαῖας γιά κατοικηση. Γιά κατοικηση θά είχε χρησιμοποιηθεί, θέβαια, ή σπηλιά καί στά νεολιθικά χρόνια, ἡσαΐς ἀπό τή ΜΜΙα χρόνια, ἀν δχι ἀπό τήν



2. Αεπιπόμερεια μιᾶς ἀπό τίς περιφημές χάλκινες ὁσπίδες τού Ίδαιο Αντρού, που δρέπηκαν τό 1885 κι ἐκθέτονται στό Μουσείο Ηρακλείου.

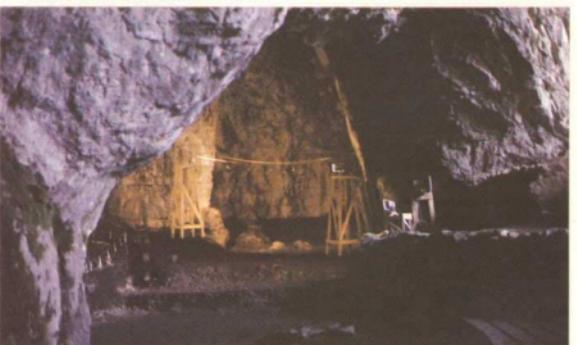
νεολιθική ἐποχή χρονολογούνται κι ἀρκετά κομμάτια λεπίδων, ἀλλά καί πυρήνας οφινάου κι ἀκόμη πυριτόλιθο. Γιά πρώτη φορά τύρα ἔχουμε στή διάθεση μας ἀπό τά καθαρά στρώματα τού νότιου μυχοῦ κι ἄγγεια, κύπελλα καί πρόσους, μιᾶ μάλιστα χαρακτηριστική τής τεχνικής barbitine. Γιά μερικά δείγματα αὐτής τής κεραμικής είμαστε θέβαιοι γιά πρώτη φορά γιά εἰσαγωγές ἀπό τή Μεσαρά, ὅπως σέ μιᾶ χαρακτηριστικά μεγάλη πρόχοι (εἰκ. 6) ἀπό τό δυτικό τμήμα τής κεντρικής αίθουσας. Ἡ ζωή συνεχίζεται στό Ίδαιο Αντρό στήν ώρμη μεσομινωική φάση, ὣρη περιοδική, θέβαια, μόνο τό καλακάρι, γιατί τό χειμώνας η σπηλιά, στό ψύσος τών 1.500 μ., θά ἦταν γειάτη χιόνια, δώμα σημεία. Τά λείμανα τῶν μεσομινωικών χρόνων ἰούς ἦταν περιορισμένα, δώμας δεχίγει δστρακο πάλι ἀπό πρόχοι, μέ τή χαρακτηριστική καμαράκη πολυχρωμία. Ἡ μειώση τής μεσομινωικής παρουσίας είναι ἀραγε τυχαία, ἀφού πρός τό παρόν ἐλάχιστο τμήμα τής τεράστιας, μήκους 40 καί πλάτους 50 μ., σπηλιάς ἔχει ἀνασκαφεί; Μήπως ὀφείλεται στό γεγονός πώς τότε ἀκριβώς ἀκμάει τό γειτονικό σπήλαιο τών Καμαρών, δους δρείλει κι ὅ περιφημός κεραμικός ρυθμός τήν δυναστία του; Δέν είμαστε σέ θέση νά ἀπαντήσουμε ἀκόμη, γιατί ὑπάρχουν κι ἄλλα μεσομινωικά ἀντικείμενα ἀπό τό Ίδαιο Αντρό, δώμας ή σημαντικότατη σφραγίδα ἀπό ὄρεια

κρύσταλλο, μιέ ἀπόδοση τών λεγόμενων ἀρχιτεκτονικών θεμάτων. Στό τέλος, δώμας, τών μεσομινωικών χρόνων καί στήν ἀρχή τών ὑπερομινωικών ἡ άνθρωπην παρουσία στή σπηλιά γίνεται ἔφινικά ἐντονα καί μάλιστα ἔξατομηκεύεται. Γιατί σέ σπουδαίο πάλι Μινωιτή ἀνήκει ἡ ἔξαρτη σφραγίδα ἀπό ἄχτη, με τή παράσταση ἀντιλόπης μέ τό νεογνό της, καί είναι σημαντική τόσο γιά τό θέμα, τή σύνθεση καί τήν ἐκτέλεση, ἀλλά ἀκόμη καί γιά τό μοναδικό της σχήμα, γιατί φίνεται πώς ήταν ἐνθετή σέ μεταλλικό σφραγιστικό δοχτυλίδι. Κάτι σημαντικό συμβαίνει σ' αυτά τά χρόνια στό Ίδαιο Αντρό, που εύπιτχώς είμαστε σέ θέση νά το διερευνήσουμε ἀνασκαφικά.

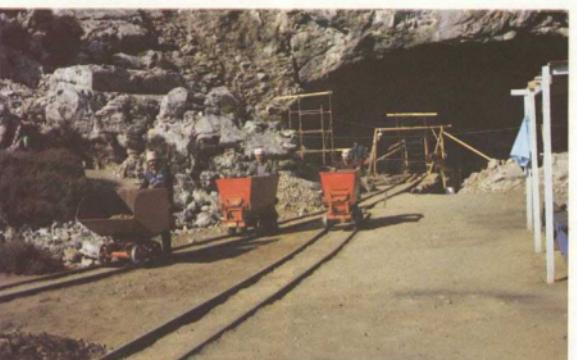
Ἡ ὑπερομινωική ἐποχή σημειώνει πιθανότατα τήν πρώτη μεγάλη ἀκρή τού Ίδαιο Αντρου. Τά κομμάτια ἀπό τά χειλή μεγάλων μινωικών πιθαρίων ὑποδηλώνουν δυναμικότερη καί ἰσως διαρκέστερη παρουσία. Πληντυνούνται ἀκόμη καί τά μικροκατικέμενα, πού ἰσως ἀνήκουν σ' αὐτά, ἀν δχι σέ παλαιότερα χρόνια, περίτεχνα, περίπατα ἀπό σάρδιο, χάντρες ἀπό όρεια κρύσταλλο καί ἀλλά. Πρέπει ἰσως νά σημειωθεί πώς τά όρεια κρύσταλλος ἐμφανίζεται ἀναλογικά μέ ἄλλες πέτρες σέ μεγάλη χρήση στό Ίδαιο Αντρο σέ διετές τής ἐποχές, δώμας θά δούμε καί πού κάτω. Γιά πρώτη φορά σέ μεφανίζονται τώρα στό Ίδαιο Αντρο καί χάλκινα ειδώλια, δχι μόνο τό κομμάτι τού λατρευτή ἀπό τής παλαιότερες ἔρευνες, πού ἐμεινει ἀπαρατήρητο ως τώρα, ἀλλά καί ἰωα, δώμας ἔνα ειδώλιο τάυρου. Τά ἱχνή τής λατρείας, δώμας, διακριθώνταν καθαρά στήν ἀνασκαφή τού 1984 μέ τήν ἀνέύρεση καί σκευών λατρείας, λίθινων τραπεζών προσφορών ἡ κέρων, ἀνάλογων μέ αὐτούς πού γνωρίζουμε κι ἀπό λάβα μινωικά ιερά. Στήν ἀνασκαφή τού 1982 είχαν, ἀλλάστω, δρεθεὶ πηλίοι δισκοί, πού πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν γιά ωστές ζώων, δώμας αὐτοί πού γνωρίσαμε ἀπό τό μοναδικό ναό μέ τήν ἀνθρωποθυσία στά Ανεμόδοπλα τών Αρχανών. Ἡ λατρεία είναι, λοιπόν, θεβαϊωμένη πά στό Ίδαιο Αντρο στήν ὑπερομινωική ἐποχή, ὅπως ἀκριβώς, χωρίς καθόλου ἀρχαιολογικά τεκμήρια, είχε ὑποθέσει ὁ Martin Nilsson. Κι αὐτό ἔχει, φυσικά, μεγάλη σημασία, γιατί δέν μπορεῖ πάρα πού είναι λατρεία τού μινωιτή, ἐπίσης ἀναγεννώμενου θεού τής βλάστησης, πού τόν διαδέχτηκε ἀμέσως, φυσιολογικά γιά τούς Κρήτες, ὁ Ἑλλήνας Δίας. Δέν πρέπει νά είναι,



3. Τό Εύλινο Ιερίαμα πού στήθηκε στό Ίδαιο Αντρό τό καλοκαΐρι τού 1982 γιά την έγκατασταση του αναβατορίου και την άποκομιδή των χωμάτων.



4. Ο λεγόμενος θόρειος μυχός, τό δεξι κατασκότεινο τμήμα του Ίδαιου Αντρου, μετά την έγκατασταση ήλεκτρικής γεννήτριας.



5. Τα βαγόνια πού μεταφέρουν πάνω σέ σιδηροτροχιές, στήν πλατεία μπροστά στη σπηλιά, τό χώματα γιά τό κοσκίνισμα και τίς πέτρες πού άπορρίπτονται.

άλλωστε, άσχετη μέ αύτή τή λατρεία ή έπισήμανση ένός σπουδαίου YMΙα κτιρίου στήν Ίδαια, στή θέση Ζώμινθος (εικ. 7), πού θά άναφερθεί άργητερα.

Άπο τή μικηναϊκή έποχή, πού άκολουθει, άπο τήν YM III φάση, χρονολογείται άναμφιθόλα μεγάλος άριθμός άγγειων, κυρίως κυπελλών, χαρακτηριστικά καλής ποιότητας. Στά ίδια χρόνια άνηκουν και πλήθος λατρευτικά άντικειμένων. Πρόκειται γιά ειδώλια, κυρίως ζώων, σε σημαντικά μεγάλο μέγεθος, πολύ καλής κατασκευής, πού μπορούν νά συγκριθούν μόνο με τό γνωστό ειδύλλο τής Αγίας Τριάδος. Και άκομη στό Ίδαιο "Αντρό" συλλέχθηκαν πολυάριθμα κομμάτια άπο τεράστια περιεχόντα σκεύη διάφορων ειδών, μέ τρύπες και με γραπτή διακόσμηση. Παρά τό γεγονός ότι άπο τό πλήθος τά στρατακο πού βρέθηκαν στά άναμοχλεύμένα χώματα συγκολληθηκαν μερικά μεγάλα κομμάτια, είναι δύσκολη ή κατανόηση τών σχημάτων, ἀν δέ φέρουμε στό νοῦ μας λίγα άλλα παρόμοια σκεύη, μερικά κοντινών ύπομνηματικών χρόνων, όπως τό γνωστό παράδειγμα άπο τό Καρφί. Δέν ύπάρχει άμφιθολία ότι τό Ίδαιο "Αντρό" είναι παί έλληνικό λατρευτικό κέντρο, δη τά πτήνια ειδώλα πού είδαμε άπιερθηκαν άπο τών Μυκηναϊκών "Ελλήνες, πού βρίσκονται πιά έγκαταστημένοι στην Κρήτη. Κι οτί σ' αύτή τή μικηναϊκή φάση πρέπει νά άναχθεί ή πρώτη λατρεία τού Διά. του Κρηταγενούς Δια, που πεθαίνει και γεννιέται κάθε χρόνο, σάν τόν προηγούμενο άποδέκτη τής λατρείας στό Ίδαιο "Αντρό, τό μινωιτή θεό τής θλάστησης. Κι οτί ή μικηναϊκή αύτή λατρεία είναι δυναμική, επικονιγραφείται μέ μήλο Είφους άπο όρεια κρύσταλλο, παρόμοια τού οποίου είναι γνωστά κυρίως άπο τάφους τών Μυκηνών.

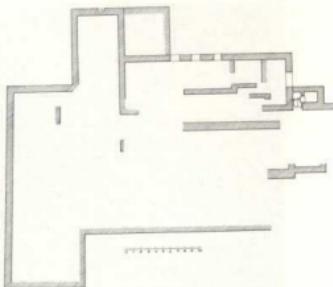
Η λατρεία τού Διά στό Ίδαιο "Αντρό συνεχίζεται άδιάλειπτα στό ύπομνημα και στά πρωτογεωμετρικά χρόνια πού άκολουθουν, όπως φίνεται άπο πλήθος χαρακτηριστικά διστρακά. Είναι όμως, άδυντα άκομη, τώρα πού τά άναμοχλεύμένα χώματα είναι τόσο πολλά και τά καθαρά στρώματα τόσο λίγα, νά άποδοσθεί κάθε ξεχωριστό εύρημα σέ διακριβωμένη φάση κάποιας έποχης. Πώς μπορεί, π.χ., κανείς νά χρονολογήσει μέ άκριβεια χιλιάδες χάρτρες άπο φαγεντιανή, πού βρέθηκαν διάσπαρτες σ' όλοκληρη τή πετριλία και συντέθηκαν σε διάφορα περιόδεια. Δέν είμαστε καθόλου θέθαιοι άν ήταν

χάντρες από περιδέραια (εἰκ. 8), γιατί τοια άκριβώς χάντρα άπό φαγεντιανή χρησιμοποιήθηκε σάν μάτι σε πήλινο ύστερογεωμετρικό άνθρωπομορφού ρυτό, που σώζεται τό κεφάλι του. Γ' αυτό ή έξιστόρηση έδω άκολουθεί μεγάλες χρονικές περιόδους, άκομη και γιά λόγους συντομίας.

Από την πρώτη άνασκαφή του Fedérico Halbherr είναι θέβαια πασίγνωστη ή μεγάλη όμάδα των χάλκινων άναθμάτων, που χρονολογούνται από τά γεωμετρικά χρόνια. Για πρώτη φορά τώρα έχουμε στη διάθεση μας και γεωμετρική κεραμική, που συγκροτείται, σιγά σιγά, άπο χιλιάδες διάσπαρτα διστρακά. Δέν πρόκειται, θέβαια, νά όσχολθω έδω με τό μέγα πλήθος άπο θραύσματα χάλκινων άντικειμένων. Πιο σημαντική μού φινεται ή άναφορά στη μικροτεχνία και πρώτα στη χρυσοσούλα (εἰκ. 9). Από τό δεύτερο μισό τού δύδουσιν αίώνα φινεται πώς χρονολογείται τό χρυσό περίτυπτο λείασμα με τίς άντιντες μορφές δύο πολεμιστών. Σπουδαιότατα είναι έξαλλον τά ελεφαντουργήματα τού ίδαιου 'Αντρου Έλαχιστα ήταν τά θραύσματα που γνωρίζαμε άπο την ώ τώρα έρευνα, ένω μέ τη νέα άνασκαφή έχουμε στη διάθεση μας πραγματικά τεράστιο όριθμο. Παράδειγμα είναι τά κομμάτια ελεφάντινης πυξίδας, με παράσταση ταύρου, τόσο τυπική, που άναγνωρίζεται άμεσως ώστε είσαγωγή άπο τή θόρεια Συρία τόν 80 αι. π.Χ. Ή τό έξαρτο πάλι έργο ελεφαντουργίας, θορειοσυριακής προέλευσης, κεφάλι που χρησίμευε σάν ένθεση σέ σκευος (εἰκ. 10). Τά θορειο-

8. Άκεραιη, οφθαλμωτή, ραμφόσομη πρόσωπο τού τέλους τής πρώιμης έποχής τού χαλκού στην Κρήτη, που βρέθηκε σέ οδιστάρακτο στρώμα στό ίδαιο Αντρο.

συριακά ελεφαντουργήματα τού ίδαιου 'Αντρου άποτελούν έχωριστη σήμαντική όμάδα, που μπορεί νά υγκριθεί μόνο με τη συλλογή τού Βρετανικού Μουσείου από τή Nimrud, και μάλιστα καλύτερης διατήρησης, όπως όλα γενικά τά ευρήματα τής ποτηλής. Κι οι εισαγωγές δέν περιορίζοται μόνο από τή θόρεια Συρία, αλλά έπεκτενονται και στή Φοινίκη, κατά τήν κατάταξη τού σχετικά ειδικότατο μελετητή Richard Barnett. Παράδειγμα τά κομμάτια περίτυπτο πλακιδίου με τήν έξερη άναγλυφη άποστος οφίγγας. Είναι, νομίζω, αύτές οι μαζικές είσαγωγές πλήθους άντικειμένων στό ίδαιο 'Αντρο πού άδηγουν στην άναγεννηση τής κρητικής τέχνης με τίς βαθιές μινωικές ρίζες στό τέλος τών γεωμετρικών χρόνων, δημιου τό δει-



7. Κατοικη τού μινωικού κτιρίου στη Ζώμινθο.

χνουν, ίσως, ιδιαίτερα οι γεωμετρικές σφραγίδες.

Στη νέα άνασκαφική φάση βρέθηκαν πέντε έλεφάντινες σφραγίδες (εἰκ. 11) τού ίδιου, χωρὶς παράλληλο, σχήματος, διακοσμημένες στή μιά όψη με γραμμικά θέματα και στήν άλλη με εικονιστικές παραστάσεις, πάντοτε μέ τό συνδυασμό άνθρωπου μέ άλογο. Οπως έλπιζω πώς καταδεικνύω, σε μελέτη πού δημοσιεύεται στήν 'Αρχαιολογική Έφημεριδα, τά μοναδικά αύτά πρώμα κρητικά έργα τέχνης είναι αφιερώματα κάποιων άριστοκρατών, άνθυμηθούμε τήν ειδική σχέση τών Κρητών μέ τά άλογα, πού προθληματίζει και τόν Πλάτωνα. Κι άκομη είναι θέβαιο πώς έχουν κατασκευαστεί άπο τόν ίδιο τεχνίτη, τό θεματολόγιο τού όποιου άμεσως ταξιδεύει κι αφομοιώνεται στήν 'Ατ-



8. Διάφορα περιδέραια που συντέθηκαν από διάσπαρτες χάντρες από φαγεντιανή, γυαλι και άλλες ύλες.



9. Κομμάτι από κάποια μεγαλύτερη συνθεση από χρυσό. Σώζεται μικροτεχνικό, άναγλυφο άνθρωπου κεφάλι, διακοσμημένο με κοκκίδωση.



10. Έξοιρετης διατήρησης έλεφαντινού ἀνάγλυφου κεφάλι, ὁσφαλώς εἰσαγμένο από τή βόρεια Σύρια.



11. Έλεφαντίνες σφραγίδες τού τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Η χρυσαποθή διαφοροποίηση όφελεται στην ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς τῶν θυσιῶν.



12. Κοιμάτι από μεγαλύτερη, περίτυπη σύνθεση ἀπό έλεφαντόδοντο. Σώζεται η κεντρική ἀνάγλυφη μορφή γυναικού, πιθανότατο πόνιος θηρῶν, έξοιρετης μικροτεχνικής ἀπόδοσης.

τική, στίς χρυσές γεωμετρικές ταινίες, ὅπως σέ μια τῆς Συλλογῆς Σταθάτου στό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τῆς ὁμάδας IV, πού τή μελέτησε ὁ D. Ohly. Ἐν ἀναφέρομαι τόσο συχνά σέ σφραγίδες δέν τό κάνω γιατί είναι από τά πιό ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα γιά τίς εἰκονιστικές τους παραστάσεις, ἀλλά γιατί ὑπόδηλωνουν κι ἀλλα πράγματα, ὡς ἀπολύτως προσωπικά ἀντικείμενα. Γι' αὐτό καὶ χρόνια πρίν, στό Συνέδριο τῆς Ὀλυμπίας, μελέτησα τίς προϊστορικές σφραγίδες πού βρέθηκαν σέ μεταγενέστερα ἐλληνικά ιερά.

Στόν 7ο αἰώνα, πού ἀκολουθεῖ, ἡ λατρεία συνεχίζεται ἐντατικά. Ἀπό τή νέα ανασκαφική ἔρευνα στά ἀδατάρακτα στρώματα τοῦ νότιου μυχοῦ προέρχεται ἡ ἀκέραια χάλκινη φιάλη

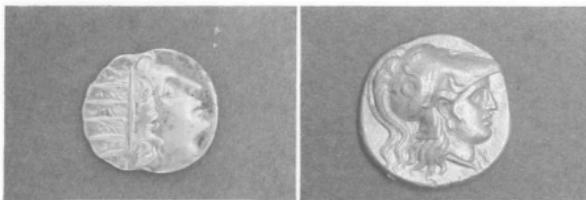
μέ παράσταση ταύρων, σημαντικό ἔργο τῆς κρητικῆς πάχαλκουργίας, πού ἔχει ἀφομοίωση ἡδη τίς ὄποιες ἀνατολικές ἐπιδράσεις. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ χαρακτηριστικά πώς ἡ φιάλη θρέβηται ἀναστραμμένη, φαινεται, ἐπειτα ἀπό σπονδή στό Δία, μαζί μι ἀκέραιαι ἐπίσης χάλκινα κύμβαλα, ὅμοια μὲ αὐτό πού ὀργύτερα μνημονεύει γιά τούς κρητικούς χρούνες ὁ Στράβων. Καὶ ἡ κρητικὴ ἀκμὴ τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς τέχνης καταδεικνύεται ἀκόμη ἀπό πλήθος μικροτεχνήματα, πού θήραν στό φῶς στό Ἰδαιοῦ Ἄντρο, π.χ. τὸ κεφαλί περόνης μὲ τὴν ἀπόδοση δύο ἀντίνωτων γυναικείων κεφαλιών μὲ ψηλὸ πόδο, διακοσμημένο μὲ ἔχαρακτους ρόμβους. Ἐλάχιστα ἐλεφαντουργήματα τόσο πρώιμων χρόνων είναι γνωστά, γι' αὐτό καὶ τούτο τό συγκεκριμένο



13. Σκεύος σέ σχήμα λιονταριού, ὃτι ἐλεφαντόδοντο. Σημειώνεται πώς, τό πόδι βρέθηκε στήν ἀνασκαφή τοῦ 1885 καὶ τό σώμα στήν ἀνασκαφή τοῦ 1982-3.



14. Χρυσές χάντρες μέ τετραπλές σπείρες, ὃποιες κρέμονται μὲ ἀλυσίδες ρόδια, πού βρέθηκαν μὲ τό κοσκινίσμα ἀναμοχλευμένων χωμάτων στό Ἰδαιοῦ Ἄντρο.



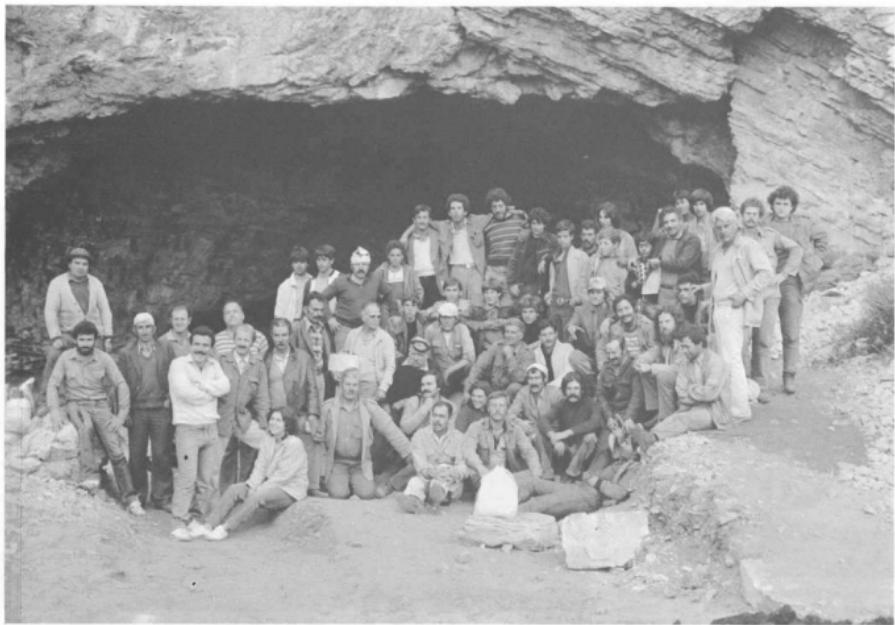
15. Άσημενιο νόμισμα της Ρόδου, και χρυσός στατήρας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐλληνιστικῶν χρόνων, πού καλής διατήρησης, δημιού τὸ περισσότερα χρυσό, ἀσημένιο καὶ χάλκινο νομίσματα πού βρέθηκαν στό Ἰδαιο Ἄντρο.

ἔργο μᾶς θάζει σέ σκέψεις, σχετικά μέ τὸν τεχνίτη καὶ τὴν ἔμπνευση τῶν γνωστῶν παλαιότερων ἐλεφάντινων μορφῶν τοῦ Διπύλου. Μοναδικό γιά τὴ μικροτεχνικὴ τοῦ ἀπόδοση εἶναι ἀκόμη ἡ περίτμητο, πάλι ἐλεφάντινο πλακίδιο (εἰκ. 12), ὑμεῖς μόλις 5 ἔκ., ἀπό τὸ όποιο ὥλεται ἡ κεντρικὴ μορφὴ τῆς φτερωτῆς «πότνιας θηρῶν» σε συμπλοκή μὲ δύο ζώα. Η μεσοδιαιδαλικὴ ραδινὴ μορφὴ στέκεται ὅρθια, ντυμένη μὲ περίτεχνο χιτώνα καὶ μὲ τὴν ἔξεζητηνέ κόμμωση τῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Τό ίδιο ισχύει καὶ

μνημειώδους πλαστικῆς. Είναι ἀξιοσημειώτο πόσο γρήγορα ἀφομοιώθηκαν στὴν Κρήτη τὰ ἀνατολικὰ διδάγματα. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ πολλά ἄλλα (εἰκ. 13), πού βρέθηκαν στὴ νέα φάση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαιοῦ Ἄντρου, ὑποδηλώνει τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ, πού σχετίζεται σέ πολλὰ σημεῖα μὲ ἄλλα μεγάλα σύγχρονα Ἑλληνικά ἱερά, τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου καὶ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου, ἀλλά καὶ τὴ σημασία τῶν ὀφειρωμάτων του γιά τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Τό ίδιο ισχύει καὶ

16. Ἔνα ἀπὸ τὰ πολλά δακτυλίδια πού βρέθηκαν στό Ἰδαιο Ἄντρο. Τὸ δακτυλίδι πού εἰκονίζεται εἶναι σιδερένιο, μὲ ἔνθετο δακτυλίδιο ἀπὸ σάρδιο μὲ τίνη παρόσταση τῆς Ἰαίδας - Τύχης.

γιά ἀλλες μορφές τέχνης, τὴ χρυσοχοΐδα, —δημιού φαίνεται ἀπὸ διάσπαρτες χάντρες, πού βρέθηκαν μὲ τὸ κοσκίνισμα ὀναμοχλευμένων χωμάτων (εἰκ. 14), καὶ φυσικά, στὴ χαλκουργία. Στὴν ἀνασκαφή τοῦ 1984 κάτω ἀπὸ στρώμα πεσμένων λίθων πάχους 2.10 μ., στὴ μέση τῆς κεντρικῆς αἴθουσας, βρέθηκε ἡ πρώτη νέα ὀκέραια χάλκινη ἀπόδιδα. Ἡ συντήρηση τῆς δὲν ἔχει ἀκόμη τελειώσει. Ἡ διατήρηση τῆς διμού εἶναι δριστη μὲ τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση 4 γρυπῶν καὶ 7 σφιγγῶν, μὲ πλήθος ἐγχάρα-



17. Τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργείο τό καλοκαίρι τοῦ 1983 στό Ἰδαιο Ἄντρο.

κτες λεπτομέρειες. Τό εύρημα αύτό, στό οποίο θά άναφερθούμε και πού κάτω, δείχνει, ίσως καλύτερα ἀπό κάθε άλλο, τί άναμενεται πώς θά ἀποδώσει ἡ ἀνασκαφή τῶν διατάρα-
κτων στρωμάτων τοῦ Ἰδαίου Ἀντρου.

Γιατί μοῦ φαίνεται ἐδώ χα-
ρακτηριστική ἡ ἀφομοίωση — ἀπό

ἐναντίον ίσως συντριπτικό Κρητικό τε-
χνίτ — τῶν ἀνατολικών στοιχείων
καὶ τῆς γεωμετρικῆς παράδοσης, ἀλ-
λα καὶ τῶν ἐπιτεγμάτων τῆς παμπά-
λαις μινωικῆς τέχνης.

Ἡ νέα ἀνασκαφική ἔρευνα ἔδωσε
ἔξαιρετικά σημαντικά στοιχεία γιά
τὴν λατρεία στὰ κλασικά χρόνια πού
ἀκολουθούν. Σὲ μικρὸ μοχὸ ἀριστε-
ρά, στὴν εἰσόδῳ τῆς σπηλιᾶς, τὸ λε-
γόμενον μυχὸ θ'. Βρέθηκαν ἀρκετά
ἄγγεια κι ἔνα λυχνάρι, ποὺ χρονολο-
γοῦνται ἀπό αὐτὰ τὰ χρόνια. Τὰ ἄγ-
γεια βρέθηκαν ἀπωμένα σὲ πλακο-
στρωτο, πού περιέβρετο τὸ τοίχωμα



18. Ἀναγείναν μητάτο, λιθόκτιστος, θολωτές κατοσκευές, ἔντελως ὅμοιες με τοὺς θολωτοὺς τό-
φους τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὴν Κρήτη.

τῆς σπηλιᾶς, μαζὶ μὲ κόκαλα ζῶνων,
μὲ σωρὸ τέφρας στὴ μέση, πάλι μὲ
κόκαλα ζῶνων, ἀναμφιβολὸν ἵχνη θυ-
σιῶν. Εἶναι σημαντικότατη πρώτη ἐν-
δείξη γιά ἀρχιτεκτονικές διαρρυθμί-
σεις μέσα στὸ Ἰδαῖο Ἀντρό, ἀπαρα-
ττητες γιά τὴν ἀσκότητα τῆς λατρείας,
τὴν ἐναπόθεση τόσων χιλιάδων ἀνα-
θημάτων, ἀλλὰ θεβαίως καὶ γιά τὴ
διακίνηση ἑρεποτοῦ καὶ προσκρυπτού-
των. Τὰ προτότιμα νά ἀποφύγων νά
μακρυγορήσουν γιά τὴν κλασική, δοσο-
καὶ γά τὶς ἐπόχες πού ἀκολουθοῦν-
τούς ἀλληλιστικούς χρόνους (εἰκ.
15), πού ἡ λατρευτική χρήση τοῦ
Ἰδαίου Ἀντρου μαρτυρεῖται ἀπό μέ-
γα πλῆθος ἀναθημάτων, π.χ. ἀπό πλή-
θος δαχτυλίδια, δῶνται τὸ σιδερένιο
δαχτυλίδι μὲ σφενδόνη ἀπό σάρδινο.
Εἰκονίζεται ἡ Ιαίς-Τύχη (εἰκ. 16), μὲ
τὸ χαρακτηριστικό μόδιο στὸ κεφάλι.
Στὸ ἀριστερό χέρι κρατάει δοιάκι καὶ
στὸ δεξεῖ κέρας τῆς Ἀμάλεικης, πα-
τῶντας πάνω σὲ κουπί.

Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ γνωρίζει πάντως
τὸ Ἰδαῖο Ἀντρό τὴν τελευταία του
μεγάλη ἀνθηση, δῶνται φαίνεται ἀπό
μέγα πλῆθος ἀντικείμενων πού συλλέ-
χτηκαν μὲ τὸ κοκκινίαν ἀναμοιχεύ-
μενών χωμάτων, ἀκόμη κομμάτια
ἀπό χάλκινα καὶ πληνὸν ἀγάλματα σὲ
φυσικὸ μέγεθος. Πιθανότατα στὸν
1ο αἰ. μ.Χ. ἀφιερώθηκε ὁ στατήρας
τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου, δῶνται
δείχνει τὸ σχῆμα τῶν χαραγμένων
πάνω στὸ νόμισμα γραμμάτων τῆς
λέξης «Πολιούρρημον», πιθανὴ ἐνδει-
ξη γιά πολύτιμα ἀριέρωμα τῆς πολῆς
τῆς δυτικῆς Κρήτης, πού μάς θυμίζει
κάπου τὶς ἀναθέσεις διάφορων πολ-
εων στὸ Ἰδαῖο Ἀντρό, πού ἀναφέ-
ρει ὁ Πολύθιος. Ἡ χάλκινη ἀσπίδα

πού εἴδαμε πρὶν ἀπό λίγο εἰχε διατη-
ρηθεῖ ὡς αὐτά τὰ χρόνια, γιατὶ βρέ-
θηκε μὲ νόμισμα τοῦ πραίτορα τῆς
Κυραναϊκῆς Lollius, τοῦ 27 π.Χ. Κι ἡ
Θέση πού βρέθηκε ἡ ἀσπίδα κανεὶ
ποὺ πιθανή τὴν ὑπόθεση πώς γλί-
στρησε στὸ ἀεωθερικὸ τῆς σπηλιᾶς
ἀπό ἔξω δῶνται ἡταν κρεμασμένη σὲ
δέντρο, δῶνται μᾶς πληροφορεῖ ὁ
Θεόφραστος γιά τὰ ἀνάθηματα στὸ
Ἰδαῖο Ἀντρό.

Τὰ ἀνάθηματα στὸ Ἰδαῖο Ἀντρό ἔκ-
αλουσθοῦν νά είναι ἔξαιρετης
ποιότητας καὶ στὰ ρωμαϊκά χρόνια,
δῶνται τὸ σημαντικό σκεῦος ἀπό terra
sigillata, μὲ ἀνάγλυφες ἀπόδοσεις
διάφορων μορφῶν ἀνέμεσα σὲ πολ-
λὰ μικρὰ κομμάτια πού ἀνακαλύπτο-
νται συνεχῶς. Τὸ Ἰδαῖο τὸ ἐπισκέπτονται
προσκυνητές ἔως καὶ τὸν 50 αι.
μ.Χ., δῶνται δειχνούν κομμάτια λύ-
χνων πού βρέθηκαν καὶ μελετούνται
κι αὐτὰ προσεκτικά, γιατὶ θά μᾶς δώ-
σουν αὐτῷ πληροφορίες γιά τὴ λα-
τρεία, ἀλλὰ καὶ γιά τὸ ἐμπόριο τῆς
πολιούρρηματος, τὶς προελεύ-
σεις, ἀκόμη καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπι-
σκεπτῶν. Τέτοιος ἰσχυρός πόλος ἐλ-
έγον τὸσο μακριών λατρείας δὲν
ήταν δυνατόν, δῶμας, νά ἐγκαταστεί.
Ἀκόμη καὶ τὸ 1984 στὴ σημαν-
τική γιορτὴ τῆς Ἀνάληψης τοῦ Χρι-
στοῦ τὴν ἀνοιξη, οἱ βοσκοί τοῦ κον-
τινοῦ χωριοῦ τῶν Ἀναγείων (εἰκ. 17)
προσέρχονται πυκνά καὶ ἀνάμεσα σὲ
ἄλλα κάνουν τὸ πτάφιες προσφο-
ρές.

Μὲ τὴ νέα ἔρευνα στὸ Ἰδαῖο Ἀντρό,
πού περιγράψαμε πολὺ συνοπτικά,
ἀρχίζει νά συγκροτεῖται καθαρὴ εἰ-
κόνα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας μέ-
σα στὴ σπηλιὰ τοῦ Φιλορετῆ καὶ θέ-
βαια καὶ τῆς λατρευτικῆς δραστηριό-

τηςας στὸ πέρασμα τόσων αἰώνων.
Ἡ θέση τοῦ Ἰδαιοῦ στὰ ὑψη είναι χα-
ρακτηριστικά κεντρομόδιος, δῶνται
φάνηκε στὰ διάφορα κρητικά ἀφιε-
ρώματα πού ἀναφέρθηκαν πού πάνω.
Κι ἡ ἀκτινοβολία τοῦ δεν περιορίζε-
ται μόνο σ' ὀδόληρη τὴν Κρήτη.
Γιατὶ είναι ἀξιοσημεώτα. Θεβαίως,
καὶ τὰ πλούτων ἀφιερώματα, πού
συσωρεύονται σχεδόν ἀπό δὴ τὴν
ἀνατολική Μεσόγειο καὶ συναγωνί-
ζονται ίσως με τὴν πυκνότητα τοὺς
τὰ ξένα ἀφιερώματα τοῦ μεγίστου ιε-
ροῦ τῶν Δελφῶν. Δίνοντας νέα ἀλκή
στὴν παλιὰ κρητικὴ παράδοση. Είναι
ἴσως στὸ ὑψός τοῦ Ἰδαιοῦ Ἀντρου τὸ δὲτού ἀφομούνται τόσο παλιά καὶ
νέα, ένοι καὶ τόποι στοιχείων, κι εί-
ναι ίσως αὐτό τὸ μάλλον πού ξε-
χύνεται ξανά καὶ πάλι στὴν Έλλαδα,
γιά νά ἀκολουθήσει τὴν προδιαγραμ-
μένη τοῦ πορεία.

Ἡ νέα ἔρευνα τοῦ Ἰδαιοῦ Ἀντρου
δὲν περιορίζεται ὥμας, στὴ διερεύ-
νητη τῶν αἰσθητικῶν ρευμάτων τῆς
ιστορίας τῆς τέχνης καὶ σούσα ιστο-
ριοκαρχιολογικά ἀναφέρθηκαν. Εί-
ναι σύγχρονη ἀνασκαφική ἔρευνα
σπηλιᾶς, δῶνται ἀκόμη κι μελέτη τοῦ
πλήθους τῶν ὅστων διδάσκει τὸν
τρόπο καὶ τὰ εἰδὴ τῶν θυσιῶν ζῶνων,
ἀλλὰ ἀκόμη θεβαίως καὶ πολλὰ κι ἐν-
διαφέρονται γιά τὴν πανδη τῆς Κρή-
της στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Κι εί-
ναι ἀκόμη ἡ χρηματόδηλη διάδικτη
μελέτη ὀλῶν τῶν φυσικῶν στοιχείων
τοῦ τόπου, πρώτα καὶ κυρίως τῶν
γεωληγικῶν, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἀλλών,
π.χ. ὑδρολογικῶν, κλιματολογικῶν,
περιβαλλοντολογικῶν κλπ. γιά τὴν
διερεύνηση ἰχνοστοιχείων, ἀκόμη
καὶ τῆς παλαιοισθοτανολογίας, πού βέ-



19. Απεικόνιση χάλκινου τύμπανου πού δρέπηκε στό Ίδαιο Άντρο. Απεικονίζεται μορφή πού κρούει τύμπανα.

βαία δέν μπορούν παρά μόνο νά ύποδηλωθοῦν έδω. Είναι πλήθος οι έρευνητές δόλων των ειδικοτήτων πού αναφέρθηκαν, αλλά κι άλλων πολλών, πού χαίρονται τήν πραγματική διεπιστημονική συνεργασία (εἰκ. 17).

Νέα έρευνα τού Ίδαιού "Άντρου δέν μπορούν παρά νά περιλαμβάνει σήμερα και τήν έρευνα του περιβάλλοντος χώρου στον Ψηλορείτη, κι όχι μόνο γιά νά έπιστημανθούν οι άρχαιες προσθήψεις στο ίερό. Διαπιστώθηκαν έτσι μέ αύτοψία πλήθος όρχασίες θέσεις, καθώς και μια μινωικά ώς και τά ωραιώτα χρόνια, πολλές από τις ίδιες άκριθώς θέσεις πού ίδρυθηκε σχετικά πρόσφατα κάποιο μητρόπολι (εἰκ. 18) άπό τούς βοσκούς. Είναι σημαντική ή διαπιστώσωση πώς οι Μινωίτες είχαν προσπελάσει στην ιερή περιοχή, κι τώσις σημαντικό μέρος τού έξαγωγικού τους πλούτου, ή ζώεια, πού μετέφεραν στη δύστερη χιλιετία π.Χ. στην Αίγυπτο, ήταν άπό έκει, όπως και τό μαλλί των προθάτων, άπό το άνθος ψηφαντών τα περίτεχνα, πάλι έξαγώγμα, υφάσματά τους. Γ' αύτό και μιά άπό τίς νέες αύτες θέσεις τού Ψηλορείτη, ή Ζώμινθος, πού διατηρεί ώς σήμερα άναλοιωτό τό προελληνικό της δνομα, είναι αξιογνωμόνευτη. Μέ σχεδόν έπιφανειακό καθαρισμό πόνοκαλύπτει, σέ ώραια θέση μέ πηγή, έξαιρετικά καλοχιμιόνευτο κτίριο του 16ου αι. π.Χ. (εἰκ. 7), πού δυστυχώς είχε έπιστημανθεί άπό άρχαιοκάπηλους πριν άπό κάμποσα χρόνια. Και μόνο τό μέ-

γεθός του, μήκ. 46 και πλάτος 37 μ., είναι εύγλωττο, άφοι είναι μεγαλύτερο άπό άνοιοδήποτε γνωστό ώς σήμερα μινωικό μέγαρο, κι είναι έπιδιοφόρα γιά τά μελλοντική άνασκαφή ή διατήρηση του, όφοι αύριονται άκομη κι τά ύπερθρυα τών θυρών στη θέση τους. Ή νέα έρευνα τού Ίδαιου "Άντρου είναι, λοιπόν, θέμα γιά τό άποιο έχει δημιουργηθεί ή κατάλληλη υποδομή, άλλα, τώσις και τό σημαντικότερο, έχει προδιαγραφεί κι ο στόχος κι έχουν έκτιμηθεί οι εύθυνες. Κι είναι θέθαια μεγάλο έπιπτημονικό θέμα νά καταδείξει κανείς τή σημασία τής Κρήτης, όχι μόνο γιά τήν "Ελλάδα" άλλα κι γιά τόν εύρυτερο χώρο τής άνατολικής Μεσογείου, σκάβοντας στήν καρδιά της, στό κρητικότερο θουνό, τόν Ψηλορείτη, δην έχουν μείνει άπειραχτό δλα τή σημαδιά τής μακρινών ιστορίας της. "Οταν οι βοσκοί μιλούν γιά τόν Τυμπανάταρο, τήν κορφή άκρων άνενταν άπο τό Ίδαιο "Άντρο, μεταφέρουν στής ήμερες μας τόν παμπάλιο μύθο γιά τά τύμπανα πού έκρουν οι Κουρήτες (εἰκ. 19), τό μηχάνευμα τής διάσωσης άπο τόν Κρόνο τού ηπηνού, άειποτε Κρηταγενούς Δια.

Βιβλιογραφία

- G. HALBHERR - P. ORSI, *Antichità dell' Antro di Zeus Ideo*, Firenze 1888 (Mus. Ital. d'ant. class. III).
Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, «Ιδαιον "Άντρον», ΑΔ 1918, Παρ. 23.
Ι. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Ιατορία τού Κρητικού Μουσείου κι τών άρχαιολογικών έρευνών* ἐν Κρήτη. Αθήναι 1931, σ. 12-14.
E. KUNZE, *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart 1931.
E. KUNZE, «Orientalische Schnitzereien aus Kreta», AM 60-I, 1935-6, σ. 218-233.
D. LEVI, «Cleanings from Crete», AJA 49, 1945, σ. 313-329.
M. NILSSON, *The Minoan -Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*, Lund 1950, σ. 578.
M. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion*, München 1955, σ. 320.
Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Εργαλαία ἐν Ίδαιῳ "Άντρῳ», ΠΑΕ 1956, σ. 224-5.
Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Τό ορόπεδον τής Νίδος κι τό Ίδαιο "Άντρον», ΕΦΣΠΑ 7, 1956-7, σ. 239-54.
J. BOARDMAN, *The Cretan Collection in Oxford*, Oxford 1961, σ. 79-88.
P. FAURE, *Fonctions des cavernes crétoises*, Paris 1964, σ. 99-131.
Ε. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, *Τό Ίδαιον "Άντρον*, Ηράκλειο 1965.
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Ανασκαφή Ίδαιου "Άντρου 1982-3», ΠΑΕ 1983.

Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Τό Έργον τής "Αρχαιολογικής Έταιρειας* κατά τό έτος 1983, Αθήναι 1984, σ. 92-6.
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Ανασκαφή Ίδαιου "Άντρου 1984», ΠΑΕ 1984.
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Γεωμετρικές σφραγίδες ἀπό τό Ίδαιο "Άντρο», ΑΕ 1985.
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Οι μινωικές σφραγίδες τού Ίδαιου "Άντρου", Συμπόσιο σφραγίδογλυφίας, Marburg, 1985.

New Research in the Idaion Andron

Y. Sakellarakis

The Idaion Andron, the most important cave of antiquity due to its relation with the myths concerning the birth and life of Zeus was discovered one hundred years ago and still stands as a challenge for archaeological study. Therefore, the new research that started in 1982 is equally important to the first excavation of 1885 that produced celebrated pieces of art. The significance of the recent excavation lies in the fact that through its finds the history of the Idaion Andron can for the first time be reconstructed from the earlier to the later phase of antiquity.

It can be proved by now that the famous cave was firstly used in the late Neolithic period and that it remained in use throughout the Bronze Age, both in the early and in the middle Minoan period. A cult is verified in the late Minoan annually born god of vegetation and growth, whose successor in the Mycenaean era is Zeus in the form of the so-called «Kρητογέννης» (= born in Crete) Zeus. This cult lasted for centuries and reached its climax in the Geometric and early Archaic years as can be proved by a multitude of precious offerings. The finds of the last excavation phase, artful objects or utensils, imports in many cases from various areas of the eastern Mediterranean, are not only interesting for their contribution to the history of art but they are also significant for revealing the ritual of the cult which, at least in certain periods, appears exceptionally dynamic.

The new research on Ida mountain (Psilopitis) was not limited only to the cave but it also covered the central volume of the mountain, where many ancient sites were identified. A huge Minoan edifice was partly discovered in one of those sites called Zominthos. Furthermore, the research of the cave itself was not confined to the historic and archaeological study; but it was again expanded in many branches of physical science in spite of the innate difficulties and negative conditions of such a remote, mountainous place.